

SHPANSKAJA MESOLITHIC CULTURE

Shpanskaja culture is identified as a new cultural phenomenon of the Mesolith at the South of Ukraine. Relics of this culture are characterized by a specific set of microlites which is not typical for the known mesolithic cultures of Crimea. The set consists of spikes with a microcut spalling, asymmetrical elongated triangles, spikes and plates with a blunt edge. The identified culture is represented by a complete flint set of a mid layer of Shpan-Coba which occurred under appropriate stratigraphic conditions and by 12 sets of microlites typologically identified in collections of different cultures. Proceeding from stratigraphic data and radiocarbon dating the Shpanskaja culture sets are dated the Late Preboreal and Early Atlanticum. The culture spreading area embraced Crimea and Lower Dnieper ones. Expressive Gravettian attributes of certain Shpanskaja microlites have permitted supposing formation of the culture on the basis of epigravettian relics of the North Póntic area and Crimea.

Одержано 20.04.1991

ОСНОВНІ ПЕРІОДИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У V — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ IV ТИС. ДО Н. Е.

Д. Я. Телегін

Як вже йшлося у попередньому нашому нарисі, в історії стародавнього населення України V—III тис. до н. е. виділяється чотири основні періоди: I. Неолітичний, II. Нео-енеолітичний, III. Ранньоенеолітичний і IV. Пізньоенеолітичний.

Хід історичного розвитку за перших двох періодів ми вже розглянули. Тепер же зупинимося на історичних процесах за наступних ранньо- та пізньоенеолітичних періодів.

III. Ранньоенеолітичний період

У третьому ранньоенеолітичному періоді історії первісних племен України на території, що розглядається, продовжують, як і раніше, розселяватись численні трипільські і дніпродонецькі племена. В цей час, однак, тут з'являється ще ряд нових етнокультурних груп, зокрема, лендельських, ямково-гребінцевої кераміки, а також середньостогівської і михайлівсько-кеміюбинської степових культур (рис. 1).

Племена лендельської культури, що проникли на Поділля і Волинь з Центральної Європи у IV тис. до н. е., теж знали сільське господарство, але їх матеріальна культура зовсім відрізнялась від трипільської. Вважають, що вони були далекими потомками дунайської неолітичної культури, а тому в етнічному плані їх слід пов'язувати з древньоєвропейцями (праїлрійцями),

* *Продовження.* Початок у № 4 за 1992 р.

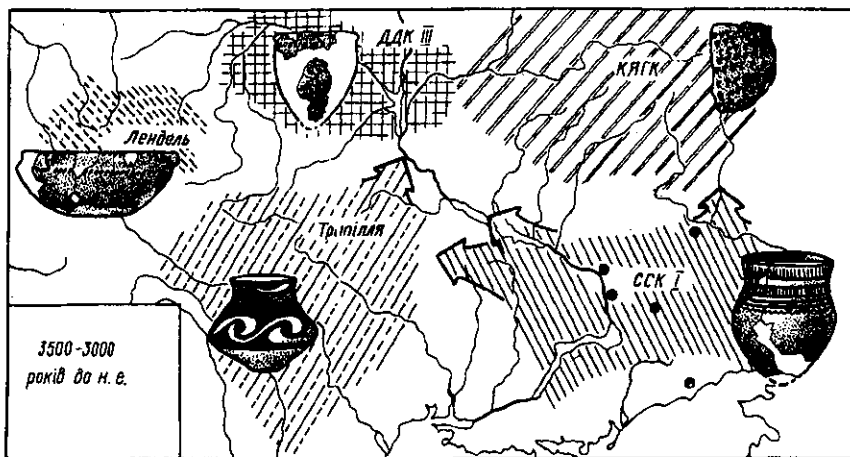


Рис. 1. Племена в другій половині IV тис. до н. е.: дніпро-донецькі, лендельські, трипільські, середньостогівські (ССК) та культури ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК).

чому, здається, не суперечать і зіставлення археологічних та гідронімічних матеріалів України. Лендельська культура побутувала на Україні до кінця IV тис. до н. е. На початку четвертого періоду ці території уже заселяють нові культури лійчастого посуду (див. далі). Роль лендельських племен в історії первісного населення України вивчена ще відносно слабо. В межах сучасної України вони займали величезну територію, проте їх вплив на подальший хід історичного розвитку був, мабуть, незначним. Межуючи на Волині з дніпро-донецькими племенами, лендельці, як і їх дунайські попередники, здається, не справили певного культурного впливу на аборигенів, які продовжували, як і до цього, експлуатувати волинські мисливсько-рибальські угіддя.

Помітно іншою була в ранньонеолітичному періоді роль трипільців. Освоюючи все нові й нові території, вони в середині IV тис. до н. е. виходять в долину Дніпра, зокрема на відрізу Канів-Київ. Тут вони територіально безпосередньо зіткнулися з районом мешкання дніпро-донецького населення. Поява трипільців на Дніпрі, а згодом частковий їх вихід на Лівобережжя України для дніпродонецького населення мали в цілому негативні наслідки. Справа в тому, що в результаті цієї інвазії територія дніпро-донецьких племен була розділена на дві окремі частини — північну і південну (рис. 2). Істо-

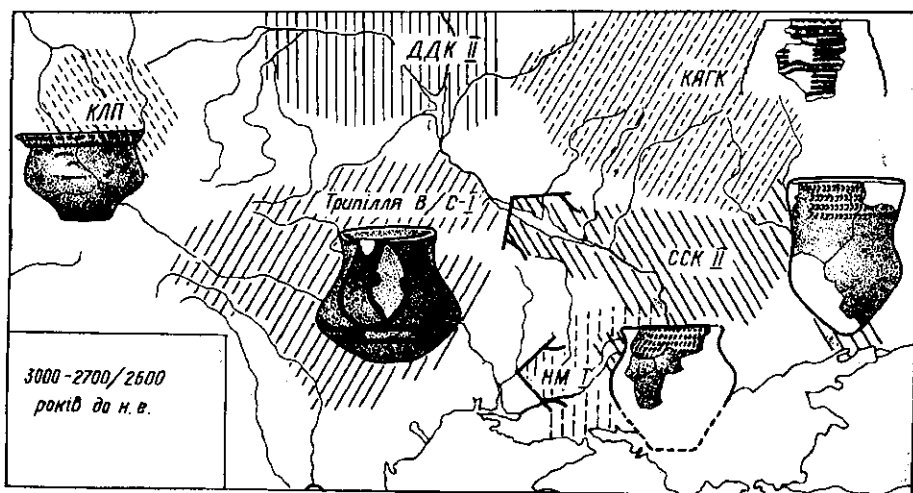


Рис. 2. Племена України в першій чверті III тис. до н. е. (3000—2700): дніпро-донецькі (ДДК), лійчастого посуду (КЛП), трипільські, лісових мисливців ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК) середньостогівські (ССК) та нижньомихайлівського типу (НМ).

рична доля населення цих частин, де виникають обособлені культурні групи, була далеко не однаковою і потребує окремого розгляду.

На півночі, у Києво-Чернігівському і Рогачівському Подніпров'ї, розвиток дніпро-донецької культури продовжувався не лише протягом розглядуваного періоду, а й у пізньоенеолітичному та, мабуть, і на початку періоду епохи бронзи. Тут, в середовищі носіїв культури етапу дніпро-донецької культури (пам'ятки типу Пустинки, Личижевичів, Литвина, Рогачова) разом з племенами сусідніх культур — німанської, гребінцевої кераміки Польщі та ін. — триває процес виділення праслав'янської мовної спільності¹.

Зовсім інакше розгортались події в інших районах дніпро-донецьких територій, які в цей час почали заселятись племенами двох культур — ямково-гребінцевої кераміки на лівобережному Поліссі та середньостогівськими — на півдні, на межі Степу і Лісостепу.

Племена ямково-гребінцевої кераміки, культура яких складалася в середині IV тис. до н. е., займали широкі простори межириччя Верхньої Волги, Оки, басейну верхньої Десни, верхів'я Дону та інші території Східної Європи. Це було лісове мисливсько-рибальське населення, як згадувалось вище, очевидно, фіно-угрської етнічної приналежності. Культура їх була ще досить примітивна; вони не знали ні землеробства, ні скотарства; кераміка мала гостре дно, прикрашена виключно ямковим і гребінцевим орнаментом. Однак, ці елементи, очевидно, досить добре пристосувались до місцевого лісового оточення, яке вони, як і численні водоймища, вдало експлуатували. У зв'язку з цим зростає кількість населення. Воно стало розселятись на сусідні території, в тому числі й на дніпро-донецькі, зокрема в басейні Середньої Десни, Сейму, лівих приток Дніпра, середню течію Сіверського Дінця тощо. На кінець IV тис. до н. е. лісові мисливці вийшли десь на лінію сучасних міст Чернігова — Полтави — Ізюму, а місцями навіть південніше (р. Орель). Дніпро-донецькі поселення на північному сході України в результаті цієї чужорідної інвазії зникають. Їх мешканці, очевидно, асимілювались пришельцями, які проживали в цьому регіоні до початку епохи бронзи.

Подібна доля спіткала і дніпро-донецькі племена південної України (Черкасько-Кременчуцьке Подніпров'я, Лівобережжя, Надпоріжжя і Надазов'я), де на початку ранньоенеолітичного періоду з'являються середньостогівські, а потім михайлівсько-кеміобинські племена степових скотарів. Найпізніші дніпро-донецькі пам'ятки (типу Засухи) у другій половині IV тис. до н. е. ще продовжували існувати паралельно із середньостогівськими, але потім теж зникли.

Нові степові скотарські племена мали високий господарський потенціал і залишили помітний слід у древній історії України.

Середньостогівські племена, культура яких складається на місцевій східноєвропейській основі десь в третій чверті IV тис. до н. е., розселялись на степових і лісостепових просторах межириччя Дніпра і Дону до кінця ранньоенеолітичного періоду (початок III тис. до н. е.). Це була скотарська культура. Її носії одними з перших у Європі приручили коня, який у них уже був верховим. Матеріальна культура включала гостродонний високогорлий посуд, прикрашений гребінцевим і шнуровим орнаментом, який був застосований тут вперше. Характерною ознакою середньостогівської кераміки є наявність у глиняному тісті дрібнотовчених черепашок. Відомі тут і зразки антропоморфної та зооморфної пластики. Важливу роль в житті населення відігравало озброєння — списи, бойові молоти, виготовлені з рога оленя, а також, мабуть, лук і стріли. Судячи з цих даних, середньостогівські вершники могли мати високий військовий потенціал на фоні навколишнього населення.

Племена михайлівсько-кеміобинської культури (далі МКК) з'явилися в степах України пізніше середньостогівських (кінець IV — початок III тис. до н. е.)^{*}. Основним заняттям цього населення було розведення великої і дрібної

* До складу цієї культури ми, слідом за А. О. Шепинським, включаємо пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки і кеміобинської культури, які дехто з дослідників (О. Г. Шапошникова) розглядають як окремі культурні явища.

рогатої худоби. Вони мали і свійського коня, мабуть, запозиченого від середньостогівців. За складом матеріальної культури, особливо кераміки, пам'ятки МКК різко відрізняються від синхронних середньостогівських. Їх глиняний посуд, як правило, чорнолискований, слабо орнаментований, на відміну від середньостогівського — увесь плоскодонний. Характерною рисою культури є високий рівень техніки обробки каменю, зокрема при виготовленні поховальних кам'яних скринь. З цією культурою пов'язується поява на Україні перших зразків монументальної скульптури у вигляді антропоморфних стел. Обряд поховання, як і у середньостогівців — переважно скорчене трупопокладення на спині, але часто, однак, зустрічаються і випростані кістяки. Ще в період розвитку середньостогівської культури в степах з'являються кургани, які потім стають невід'ємною частиною поховального ритуалу, в тому числі й для МКК.

Носії середньостогівської і МКК певною мірою різнились і за антропологічними даними. Згідно з висновками спеціалістів, перші в цьому відношенні близько стоять до вилищоватого пізньо-кроманьйонського типу, а серед популяції других, крім того, зустрічаються індивіди з вузьким і досить втягнутим лицем².

Вище йшлося, що носії середньостогівської культури в етнічному плані були праіндо-іранцями. На жаль, питання про етнічну приналежність носіїв МКК в спеціальній літературі поки що не ставилось. Виходячи з характеру матеріальної культури, особливо кераміки останніх, паралелі якій можна відшукати на Північному Кавказі, ймовірно, що носії МКК мали якесь відношення до населення цього району і в етнічному плані.

Слід зауважити, що середньостогівські і михайлівсько-кеміобинські племена в ранньому енеоліті були не єдиними мешканцями в степах України. Останнім часом тут простежені сліди ще двох груп пам'яток, так званого новоданилівського і постмаріупольського типів³, носії яких, очевидно, були потомками степових дніпро-донецьких племен. У плані розглядуваної проблематики міжплемінних відносин у раньоенеолітичному періоді важливе значення мало, зокрема, новоданилівське населення, в якому, на нашу думку, слід вбачати рухливих майстрів-мінял крем'яних знарядь праці, у виготовленні яких вони досягли дуже високого рівня.

Розселення на степовому півдні середньостогівських, михайлівсько-кеміобинських та інших енеолітичних племен внесло значні зміни в розстановку етнокультурних сил території України. Без перебільшення можна сказати, що це був переломний період в історії населення всього регіону, коли багатівковим культурним впливам і періодичним інвазіям балканських і центральноевропейських племен була вчинена досить серйозна протидія з боку степових скотарів. Вся культурно-економічна гегемонія західних культур в результаті цього була зведена нанівець.

Справа в тому, що рівень економічного розвитку степового населення середньостогівської, кеміобинської та інших культур тепер, мабуть, ніскільки не поступався перед економікою трипільців чи лендельців, а у військовому відношенні, завдяки специфіці скотарського способу життя та наявності верхового коня, степові племена стояли вище як перших, так і других.

Своєрідний культурний «наступ» степовиків на захід розпочався вперше ще в середині IV ст. до н. е. з проникненням у Нижнє Подунав'я і на Балкани згадуваних вище носіїв культури новоданилівського типу. Трохи пізніше культурно-економічного і, очевидно, військового натиску починає називати населення Правобережної України (трипільці) та Нижнього Подунав'я (гумельницька культура) і з боку середньостогівських, а потім і михайлівсько-кеміобинських племен (рис. 1, 2). Спочатку ці міжкультурні зв'язки проявились у запозиченні від степовиків деяких особливостей керамічної технології (черепашковий посуд), шнурової орнаментациї, а також навиків доместикації коня тощо. Далекі на захід, в Нижнє Подунав'я та на Балкани уже в цей час проникають і інші надбання степових культур — звичай ховати покійників у скорченому на спині положенні і посипати їх вохрою, а також так звані конеголові скіпетри, антропоморфні стели тощо. На сучасному рівні наших знань поки що важко стверджувати, елементи яких саме степових куль-

тур більше проникали до західних культур. Можна лише сказати, що середньостогівські культурні впливи — навик доместикації коня, шнурова орнаментация посуду — поширювались більше в лісостеповій зоні серед трипільців, а МКК — впродовж Чорного моря в бік Нижнього Подунав'я.

Всі ці культурні впливи степових племен на Захід поширювались, очевидно, не самі по собі, а і в результаті якоїсь інфільтрації степовиків у середовище землеробсько-скотарських культур нижньодунайсько-балканського походження. Можливо, останнім загрожували і прямі ворожі інвазії степових племен. Вірогідно, про це може свідчити помітна консолідація в кінці ранньоенеолітичного періоду трипільських поселень, коли на межі Степу і Лісостепу (Уманщина) виникають поселення-гіганти — Майданецьке, Доброводи, Тальянки та ін. (розкопки М. М. Шмаглія, В. О. Круца, Т. Г. Мовші та ін.) До кожного з них входили тисячі садиб, розміщених навколо центральної площі концентричними колами. Інколи таких кіл, що мали, безперечно, оборонне значення, нараховується до п'яти. Мабуть, під впливом скотарських степових племен у пришельців до певної міри змінюється і характер господарства: значно посилюється роль скотарства. У свійському стаді помітного значення починає набувати кінь. Зазначені зміни стають особливо виразними у пізньотрипільського населення Волині і Київського Подніпров'я. Від трипільців степові культурні надбання (свійський кінь, шнуровий орнамент) потім почали передаватись іншим племенам Волині, зокрема носіям культури лійчастого посуду, які в кінці нео-енеолітичного періоду (початок III тис. до н. е.) просунулись сюди з північного заходу. Культура останніх продовжувала тут розвиватись і на початку енеолітичного періоду (див. нижче).

Значно активізувалась в ранньоенеолітичному періоді й діяльність михайлівсько-кеміобинських племен. В результаті їх розселення на захід впродовж степів Причорномор'я на території сучасної Одеської області вони стикалися з пізньотрипільськими племенами, що у цей час теж почали проникати на південь до Чорного моря (Рис. 3). Під впливом степовиків трипільська культура зазнала значних змін, внаслідок чого тут виникає усатівський варіант трипілья (Лагодовська О. Ф., Збеневич В. Г.). На думку румунських дослідників, впливи культури МКК поширювались і далі на захід, що призвело до виникнення в Нижньому Подунав'ї нової культури Чорновода I. Під цими ж степовими впливами дуже змінюється і культура Гумельниця, пізній (С) етап якої включає уже багато культурних елементів МКК. У цей час, зокрема, на кераміці (Кукутені С, Чорновода I) в Румунії вперше з'являється шнуровий орнамент (Дод-Опритеску Г.), що на степовій кераміці був відомий давно. Взагалі поширення впливів МКК на Балкани розцінюється дослідниками як переломний етап в місцевій історії, коли на зміну попереднім культурам розписної кераміки приходить блок споріднених «не розписних» культур типу Чорновода I — Певец-Галатін (Думітреску В., Тодорова Х., Георгієва П)⁴.

Інфільтрація степових племен на Балкани, як побачимо далі, ще більше посилилась у четвертому пізньоенеолітичному періоді.

IV. Пізньоенеолітичний період

Четвертий пізньоенеолітичний період в історії первісного населення почався в кінці першої — на початку другої чверті III тис. до н. е.; продовжувався він до кінця цього ж тисячоліття — початку II тис. до н. е. Характеризується цей період деградацією або й зникненням багатьох культур третього періоду і появою на історичній сцені нових досить важливих етнокультурних сил — ямних і усатівських племен на півдні України, та носіїв культури кулястих амфор на Волині, які змінили тут носіїв культури лійчастого посуду. Тепер в історії населення України, особливо південних районів, домінують численні ямні племена, культура яких розвивалась протягом всього третього періоду, у зв'язку з чим його умовно можна назвати «ямним».

Історичні події четвертого періоду розвивались у степовій частині України і на Волині значною мірою відособлено.

На півдні наприкінці першої чверті III тис. до н. е. середньостогівська культура змінюється ямною.

Племена ямної культури селились на широких просторах степового півдня від Причорномор'я до Заволжя. Це було досить рухливе скотарське населення, з відносно примітивною матеріальною культурою: кераміка здебільшого гостродонна з гребінцевим чи шнуровим орнаментом; обряд поховання — скорчене трупопокладення, як правило в курганах. Найвність значної кількості зброї при похованих — бойові кам'яні молоти, вістря стріл, кинджали — вказують на войовничість цього населення.

У антропологічному відношенні носії ямної культури значною мірою продовжують розвиток пізньокроманьйонського населення середньостогівської культури, хоча серед цієї популяції відзначається наявність і більш вузьколицих індивідуумів древнього середземноморського типу⁵.

Дослідники виділяють два періоди в розвитку культури ямних племен — ранній (I) і пізній (II). Розселялись ямні племена в степах України до початку II тис. до н. е. Заключні етапи розвитку цієї культури відносяться вже до епохи бронзи.

Ранньоямні племена деякий час (до середини III тис. до н. е.) ще, мабуть, якое уживалися зі своїми західними сусідами в особі пізньотрипільського прафракійського населення, зокрема, усатівського (рис. 3). Культурні впливи з боку останнього все ще продовжували поширюватись на схід, аж до Дніпра і степового Криму (Збенович В. Г.). У Подніпров'ї в цей час складається навіть своєрідна животилівська група пам'яток із значними елементами трипільської культури в кераміці (Ковальова І. Ф.). Простежуються очевидні культурні контакти й між культурою МКК, розвиток якої тривав і в IV періоді, та усатівськими пам'ятками (Баратівка, Широке). На користь цього свідчить наявність спільних так званих серезліївських антропоморфних статуєток, а також посуду при похованих обох цих культур (Любимівка). Ще в кінці ранньоенеолітичного етапу трипільці почали запозичувати у степових племен курганний обряд поховання (Прибужани, Бакшала), який потім став відігравати дуже важливу роль в Усатовому.

Міжплеменні відносини на півдні України, однак, різко міняються, починаючи з середини III тис. до н. е., коли численні войовничі пізньоямні племена стають безроздільними господарями азово-чорноморських степів. Тепер вони витісняють племена МКК (в Крим) і починають активно проникати на

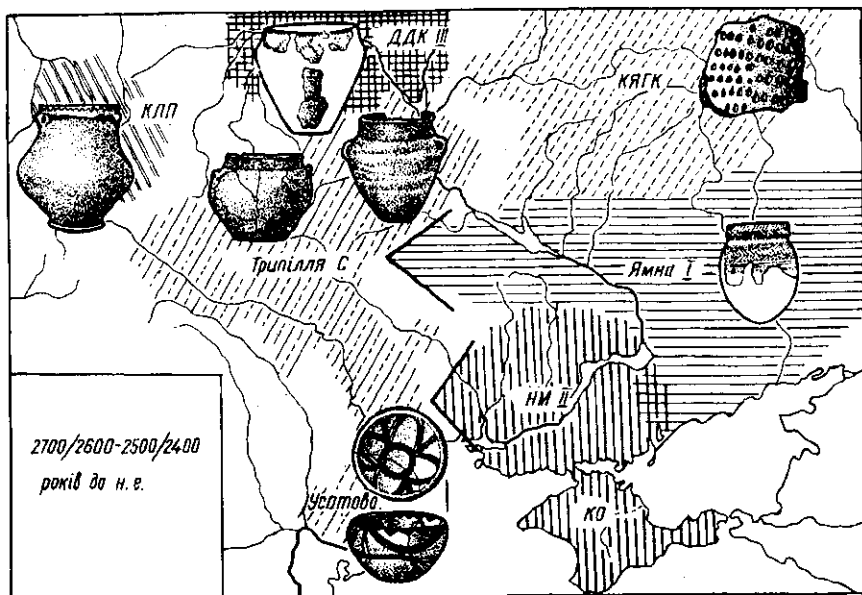


Рис. 3. Неолітичні і енеолітичні племена на Україні в другій чверті III тис. до н. е. (2700—2500): дніпро-донецькі (ДДК), лісових мисливців (КЯГК), лійчастого посуду (КЛП), трипільські, михайлівсько-кеміобинські (НМ, КО) та усатівські.

захід. Першими утисків зазнали трипільці. Усатівські поселення укріплюються з допомогою валів та глибоких ровів перед ними (Маяки). В усатівців, як і у всіх інших пізньотрипільських племен (Городськ, Софіївка), значно посилюється озброєність. Але під натиском ямних племен на півдні та носіїв культури кулястих амфор (див. нижче) трипільська культура на початку другої половини III тис. до н. е. перестає існувати. На місцях колишніх трипільських поселень лісостепового Правобережжя тепер споруджуються кургани ямників. Зникають у цей час і усатівські пам'ятки в Причорномор'ї. У курганах всі поховання усатівців складають тепер більш ранній хронологічний горизонт, ніж ямні могили.

За одностайною думкою дослідників, племена ямників проникають далеко на Балкани, в Подунав'я до східної Угорщини включно (Тодорова Х., Тасіч М., Срейович Д., Гімбутас М.), де їх культура представлена пофарбованими червоною вохрою похованнями в курганах. Поява ямних племен на Балканах і в Подунав'я внесла значні зміни в хід історичного розвитку цих територій. Тут виникає ряд нових скотарських культур, в тому числі й відомої на Заході баденської, в домашньому стаді якої вже був кінь.

З появою на Балканах і в Подунав'ї ямної та інших скотарських культур (баденської, Коцофені, Єзеро) мідний вік тут змінюється епохою бронзи.

У четвертому періоді виникає досить складна історична ситуація і на Півночі України, де й тепер деякий час продовжували розвиватись окремі культури попереднього періоду, а також з'явилися нові.

Понад два століття тут мешкало населення культури лійчастого посуду, на зміну якому в середині III тис. до н. е. приходять племена культури кулястих амфор, очевидно із значним ілірійським пошарком в їх етнічному складі.

Племена культури лійчастого посуду займали на півночі середньої Європи значні території від Голандії до Волині включно. Вони знали високорозвинене землеробсько-скотарське господарство. Їх поселення склалися з наземних будинків прямокутної форми. Покійників ховали здебільшого у випростаному стані на спині, і їм ставили глиняний посуд. Кераміка своєрідна, включає значну кількість форм посуду, переважно з широким лійчастим горлом. Орнаментована слабо, лише зрідка зустрічаються наліпні «літеровидні» фігури⁶.

Племена культури лійчастого посуду, яка складалася на півночі Центральної Європи, проникаючи на південний схід, розселилися в західних районах Волині і у верхів'ях Дністра. Таким чином, вони освоїли значну частину земель, що перед цим заселялась лендельськими землеробами. Останні на цей час тут уже не мешкали. Місця їх колишніх поселень, як наприклад, в Зимно, Тадені зайняли нові поселенці краю. Носії культури лійчастого посуду жили на Волині і у верхів'ях Дністра в той же час, як сюди наблизились у своєму розселенні на північ трипільці. Їх території майже стикаються. Відзначені й тісні культурні контакти цих двох груп племен, про що неодноразово писали дослідники (Захарук Ю. М., Шаглій М. М., Плещишин М. А., Мовша Т. Г. та ін.).

В середині III тис. до н. е. у західних районах Волині і на Поділлі знову відбувається зміна населення в результаті інвазії сюди племен культури кулястих амфор. З'явилися вони тут, як і їх попередники, з північної частини Центральної Європи.

Племена культури кулястих амфор були, мабуть, переважно скотарськими. Поселень їх на Волині практично немає. Вивчається ця культура за поховальними пам'ятками, представленими переважно кам'яними домовинами, кістки звичайно у скорченому стані. Серед керамічних виробів домінують амфори кулястої форми, звідки й назва культури. Від кераміки інших культур цей посуд різниться декором, що включає відтиски штампів, у тому числі й лускоподібних⁷.

Деякий час населення культури лійчастого посуду і кулястих амфор, мабуть, співіснувало, але потім культура племен лійчастого посуду зникає. Нова хвиля західних поселенців поширилась на великих територіях від Поділля через Волинь, аж до Житомира і навіть Києва. По Дністру вони проникають у Молдову і Румунію.

Як зазначалось вище, в житті племен культури кулястих амфор важливу

роль відіграло скотарство, що досить характерно і для інших культур чет-вертого періоду, в тому числі й для пізньотрипільського населення (Городськ, Софіївка, Усатово). У цей час тут, як і в степових культурах, зростає роль свійського коня, з'являється шнурова орнаментация на кераміці, місцями поширюється і курганний обряд поховання.

Вище ми говорили, що під натиском пізньоямних племен у Причорномор'ї в середині III тис. до н. е. зникають найпізніші прояви трипілья в особі уса-твіської культури. Така ж доля слітка трипільських потомків і на Півночі України (Городськ, Софіївка). Першопричиною цього процесу були племена культури кулястих амфор. Розселяючись на Схід, носії цієї культури також значно потіснили і дніпро-донецьке населення, поселення якого тепер збереглись лише в пониззі Прип'яті, Києво-Чернігівському і Рогачівському Подніпров'ї. Останні, як і пам'ятки культури кулястих амфор, побутують тут до розселення племен шнурової кераміки епохи бронзи.

На закінчення розгляду питань міжплеменних відносин на Україні в III тис. до н. е. слід зазначити, що на північному сході протягом усього енеолітичного періоду, як і в другій половині IV тис. до н. е., продовжували мешкати прафіно-угрські племена лісових мисливців з ямково-гребінцевою керамікою. Їх культура, здається, зазнала мало впливів як з боку степових скотарських племен, так і правобережного населення, хоча певні контакти між ними все ж були. Так, наприклад, на ряді поселень з ямково-гребінцевою керамікою Посейм'я (Лисогубівка, Гришівка) виявлені трипільські керамічні імпорти останньої чверті IV — початку III тис. до н. е. Мешканці Гришівського поселення користувались крем'яним долотом, виготовленим майстрами культури кулястих амфор. Цікаві сліди міжкультурних контактів відзначені і під час розкопок Дерев'яного поселення середньостогівської культури на Дніпрі, де певний відсоток посуду з місцевої керамічної маси був виготовлений за нормами ямково-гребінцевої кераміки як з точки зору форми, так і декору. Все це вказує, очевидно, на прямі контакти носіїв цих культур, можливо, в результаті міжплеменних шлюбів.

Неолітична культура лісових мисливців розвивалась до кінця III тис. — початку II тис. до н. е., а потім переросла в так звану мар'янівську культуру епохи бронзи.

* * *

Отже, первісні племена України в V—III тис. до н. е. пройшли досить складний і багатогранний шлях історичного розвитку, що тісно переплітається з історією населення сусідніх територій Європи. Важливу роль в цьому процесі відіграли різні етнокультурні групи населення, серед яких досить чітко вирізняються автохтонні східноєвропейські і прийшли нижньодунайські центральноевропейські племена. Розселення останніх на Правобережжі, Поділлі й Волині розпочалося ще в першому — неолітичному періоді (дунайські племена), посилюючись у другому — нео-енеолітичному (трипільці). Прийшли племена стояли на відносно високому рівні культурного розвитку, вони, зокрема, мали розвинуті землеробство і скотарство, досконале домобудування, керамічне виробництво тощо. Є підстави вважати, що в етнічному плані ці племена належали до праїллірійської та прафракійської етнічних спільностей.

Поява нижньодунайських культур — центральноевропейського походження — мала важливе значення для культурно-економічного розвитку східноєвропейського населення, де почали складатись неолітичні культури: буго-дністровська, сурська і дніпро-донецька, теж з відтворюючими формами господарства, керамічним виробництвом тощо. А потім з'являються і місцеві культури мідного віку — середньостогівська, михайлівсько-кеміобинська, ямна та ін. В етнічному плані це було також різне населення: в носіях дніпро-донецької культури, як зазначалося, вбачають праслов'ян, а середньостогівської і ямної — індо-іранців. Для повноти уявлення про етнічний склад населення України у V—III ст. до н. е. слід нагадати про племена фіно-угрської спільності (з ямково-гребінцевою керамікою) на північному сході. Таким чином, ми можемо говорити, що міжкультурні відносини цього часу носили нерідко й міжетнічний характер.

Гегемонія в цьому процесі була далеко не постійною. Одні племена змінювали інші, які сходили з історичної арени. З часом мінялись, інколи в діаметрально протилежному напрямку, шляхи культурно-економічних впливів і прямих інвазій населення. Так, наприклад, в першому неолітичному та другому нео-енеолітичному періодах в історії України культурно-економічна домінанта належала прийшлим із заходу племенам — праїллірійцям і прафракійцям, що розселились на західній частині України, в окремих випадках аж до Дніпра (трипільці), де вони дуже потіснили місцеве дніпро-донецьке населення. Приплив нових центральноєвропейських племен в особі носіїв культур лійчастого посуду і кулястих амфор тривав потім і в третьому енеолітичному періоді, аж до початку епохи бронзи.

Але на південніших територіях України, починаючи з третього ранньонеолітичного періоду, картина міжплеменних відносин набула зовсім іншого характеру, коли в ролі гегемонів історичного розвитку виступили носії степових скотарських культур — середньостогівської, михайлівсько-кеміюбинської, ямної та інших. Ці численні економічно розвинені племена знали верхового коня і, зважаючи на скотарський спосіб господарства, очевидно, були досить войовничі. Вони різко змінили характер міжплеменних відносин, зокрема, поклали край віковим культурним впливам та інвазіям на Правобережжі України нижньодунайських і балканських племен. В середині IV тис. до н. е. розпочався зворотний процес, що призвів до повного витіснення цього чужорідного для України населення і проникнення степового скотарського на Правобережжя, Нижнє Подунав'я і Балкани.

Наприкінці четвертого пізньонеолітичного періоду та на початку епохи бронзи в історії первісних племен України вимальовується така картина етнокультурного складу: весь степовий південь і значну частину Правобережжя заселяють індо-іранські племена ямної культури та носії МКК: на північному сході мешкали фіно-угрські лісові мисливці з ямково-гребінцевою керамікою; в районі Київсько-Чернігівсько-Рогачівського Подніпров'я та пониззя Прип'яті жили потомки дніпро-донецького населення, в середовищі яких склався праслав'янський етнос, а також носії культури кулястих амфор.

З'ясування цих питань має важливе значення для розуміння етногенетичних процесів епохи бронзи України і суміжних територій Європи.

Примітки:

¹ *Телегин Д. Я.* О роли носителей неолитических культур Висло-Двино-Днепровского междуречья в этногенетическом процессе // Проблемы этнической истории аалтов.— Рига, 1985.— С. 97, 98.

² *Круц С. И.* Население территории Украины в эпоху меди-бронзы.— К., 1972.— С. 114; *Потехина И. Д.* О носителях культуры Средний стог II по антропологическим данным. // СА.— 1983.— № 2.— С. 144—154.

³ *Археология УССР.*— К., 1985.— Т. 1.— С. 311—320; *Ковалева И. Ф.* Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— 113 с.

⁴ Про синхронізацію неолітичних і енеолітичних культур Північного Причорномор'я і Нижнього Подунав'я див.: *Телегин Д. Я.* Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите-энеолите // Каменный век на Украине.— К., 1990.— С. 6—16.

⁵ *Круц С. И.* Население...— С. 101.

⁶ Див.: *Археология УССР.*— К., 1985.— Т. 1.

⁷ Там же.